

«Тәте» және өзге де туыстық атаулардың семантикасы¹

Ш. Құрманбайұлы^a, *М.Е. Адилов^b

^aАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан Республикасы, (e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

^bАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

(E-mail: marlenadilov88@gmail.com), *Байланыс үшін автор: marlenadilov88@gmail.com

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
туыстық атаулар,
тәте, әке, әже,
апа, туыстық
атаулардың
семантикасы,
этимология, түркі
тілдері, қазақ тілі
мен говорлары

XҒТАР 16.21.33

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-85-102>

АННОТАЦИЯ

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, бастапқы семантикасының өзгеруі – тілге тән құбылыс. Қазақ тіліндегі сөздер бір ғана мағынада жұмсала бермейді. Әдеби тілдегі бір мағыналы сөздің өзі говорларда немесе ауыз әдебиеті үлгілерінде ауыспалы мағынасында жұмсалуды мүмкін. Әдеби тілдегі сөздің говорларда туынды немесе бастапқы мағынасында айтылатынына байланысты мысалдардың бірі – «*тәте*» сөзі. *Тәте* атауының туысқан әйелдерге қарата айтылатын мағынасы әдеби тіл нормасына әбден сіңген. Ал оның ер адамдарға қатысты «әке; көке; әке жағынан туыс аға» деген қарама-қарсы мағынасы жергілікті сөйленістерге тән. Туып-өскен жері, балалық шағы, отбасы жайлы жазатын оңтүстік өңірлері қаламгерлердің шығармаларында бұл сөз жергілікті сөйленістері мағынасында пайдаланыла береді. Говорлардан бөлек ертеректегі жазбаларда да мұндай қолданыс байқалады, мәселен, Абай «інісі Халиоллаға жазған хатында» «*тәте*» сөзін «әке» мағынасында қолданған. «*Тәте*» атауының қолданысын іздесек, оның «әке» немесе «әке жағынан туысқа» айтылатынын тек оңтүстік өңірлерден емес, батыс, шығыс, тіпті солтүстіктің кейбір аудандарындағы тілдік материалдардан табуға болады. «*Тәте*» туыстық терминінің бірнеше өңірде өзге мағынада қолданылуында тарихи негіз жатқаны айқын. Көне түркі жазба ескерткіштеріне жүгінсек, *тәтенің* «әке, ата» мағынасында жұмсалғаны аңғарылады. Мақалада *тәте* сөзінің қазақ тілінде ер адамға қарата айтылуының себептері зерттеліп, оның қолданыс аясы, түп-төркіні талданады. Қазақ тіліндегі *тәте* сөзі секілді мағыналық жағынан өзгерген *әже, әке, апа* туыстық атауларының да төркіні түркі тілдері деректерімен салыстырылып анықталады.

Received 23 June 2022. Revised 30 June 2022. Accepted 08 August 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Kurmanbaiuly Sh., Adilov M.E. The semantics of the word «тәте (táte)» and other kinship terms // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 85-102. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-85-102>

Дәйексөз үшін:

Құрманбайұлы Ш., Адилов М.Е. «Тәте» және өзге де туыстық атаулардың семантикасы // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – 85-102 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-85-102>

¹ Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландыратын грант негізінде (AP13268734: «Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің семантикасы және түп-негізі») орындалды.

Кіріспе

Түркі тілдерінде туыстық атаулардың ішінде жас немесе жынысына байланысты ауысып қолданыла беретін сөздердің ішінде *тәте*, *ана*, *әке*, *әже* деген туыстық терминдер бар. Бұлардың өзі және фонетикалық варианттары әдеби тілде де, Қазақстанның барлық аймақтарында да қолданыла береді. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер де көне мағыналарында сақталып, ескі формасында айтылады. Мәселен, *тәте* атауы оңтүстік пен кейбір батыс өңірлеріндегі жергілікті халықтың тілінде ер адамға қатысты қолданылса, солтүстікте (және әдеби тілде) туыс әйел адамға қатысты қолданылады. *Ана* сөзі оңтүстік өңірде «әже» сөзінің баламасы ретінде қолданылатын болса, батыс аймақтарында бұл атау «өзінен жас жағынан үлкен әйел, қыз балаға» қатысты айтылады. Ал «Әй дер ажа, қой дер қожа жоқ» (Кеңесбаев, 1977: 22) деген тұрақты тіркесте әдеби тілдегі *әже* сөзі *ажа* тұлғасында және «үйдің үлкені, отағасы, қариясы» семасында сақталған. *Әке* деген ер адамға қатысты айтылатын сөз, ауызекі тілде еркелету, құрметтеу мәнінде ұл, қыз деп ажыратылмай айтыла береді, мысалы: әкем, көкем. Ал говорлық ерекшелік *әпке* (*әпке*) деген атаудың құрамындағы *әке* сөзі «үлкен» дегенді білдіріп тұр. Төменде *тәте* және өзге туыстық атаулардың ішінде жыныстық қарама-қарсы мағынаға ауысқан сөздерге жеке-жеке тоқталып, талдауларымызды ұсынып көреміз. Жалпы *тәте* атауының көне мағынасы «әке, ата» екенін білмегендіктен, бүгіндері «тәте» деп үлкен ағаларын, «әке» немесе «көкелерін» айтқан кезде халық оларды түзетіп отырады. Қазақтың «тәтесінің», көне мағынасы жоғалып кетпес үшін, сөз байлығымыздан айырылып қалмау үшін оның түп-төркіні, бастапқы мағынасы туралы сөз қозғап тұру жөн деп санаймыз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материал ретінде қазақ тілі мен говорларының сөздіктері, қазақ және шетелдік ғалымдардың диалектологиялық зерттеулері мен мақалалары, көркем шығармалар, тарихи деректер, қолжазбалар пайдаланылды. Жұмыста салыстырмалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдісі қолданылып, туыстас алтай, түркі тілдері, сонымен бірге үнді-еуропа және өзге әлем тілдері материалдары пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ жергілікті тіл ерекшеліктеріндегі біршама сөздің тарихын, шыққан тегін, төркінін, бастапқы мағынасын ашу мақсатымен біраз еңбек жазылған болатын. Солардың ішінде Ә.Нұрмағамбетовтің «Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні» (Нұрмағамбетов, 1985: 3) атты кітабын говорлық ерекшеліктердің этимологиясы деген саладағы алғашқы көлемді, құнды еңбек деп бағалауға болады. Еңбекте 231 сөздің тарихы, шыққан тегі, бастапқы мағынасы салыстырылып талданған. Солардың ішінде, *ақа*, *әке*, *аға*, *аданас*, *әпше*, *тағы* (*дайы*) секілді туыстық атаулар да қамтылған.

Говорлық лексиканың этимологиясы жөнінде мақалалар да жазылды. Тілдік экспедицияға қатысқан немесе белгілі бір өңірдің тілін зерттеген диалектолог

ғалымдар еңбектерінде өздері тауып анықтаған жекелеген сөздердің этимологиясына тоқталып отырған. Мәселен, диалектолог зерттеуші Әбілхан Нұрмағамбетов Түрікменстан қазақтарының тілін зерттей жүріп, «Түрікменстандағы қазақтар тіліндегі кейбір сөздердің этимологиясы» (Нұрмағамбетов, 1965: 238) деген мақала жазды. Сондай-ақ Батыс Қазақстан экспедициясынан жинаған материалдары негізінде «Қазақ говорларындағы кейбір лексикалық ерекшеліктердің пайда болу жолы мен этимологиясы» (Нұрмағамбетов, 1974: 105) атты зерттеу жұмысын жазған. Ал «Тіліміздегі кейбір диалектизмдер төркіні» (Нұрмағамбетов, 1990: 216) атты мақаласын 1985 жылы шыққан этимологиялық зерттеу кітабына қосымша материал ретінде ұсынған.

Жекелеген говорлық ерекшеліктердің шығу төркініне қатысты Ж.Досқараевтың «Қазақ тіліндегі үй, там деген сөздер туралы (1959)», «Арыс говорындағы сөз тұлғалары» (Досқараев, 1973: 14) атты зерттеулері құнды.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде де кейбір говорлық сөздерге мағыналық талдау беріліп, түркі тілдеріндегі формалары көрсетілді. Мысалы:

АДАС (Көкш.: Щуч., Еңб.; Жезқ., Ағад.; Орал, Жән.; Сем.: Көкп., Ақс; Тау., Қош.; МХР) «аттас»:

Әзербайжанша *адаш* (АзРС I 1962: 67); тува. *атташ* (РусТувС 1980: 578); түрік. *адаш* (ТурРС 1977: 25); ұйғ. *адаш* «дос, жолдас» (УйғРС 1961: 12); өзб. *адаш* «аттас» (УзбРС 1959: 22); түркм. *атдаш* (Рустуркмсл 1956: 761); хакас. *адас* (ХРС 1953: 17).

Түркі жазба ескерткіштерінде: *адаш* «аттас, жолдас» (Э. Надж. ИСТЯ, 164) *ат таш* «аттас» (А. Бор. 1963: 62); *адаш* «жолдас» (С. Мал. ПДП, 354).

Парсы т. *адаш* «аттас» (Пер.-рус. сл. 1983, 57). Иран тобындағы тілдерге түркі тілдерінен ауысқан деуге болады (Қалиев және т.б., 2005: 20).

Туыстық атаулардың мағыналық өзгеруі жайындағы мақала Е. Қойшыбаевқа тиесілі, ол өзінің «Әке және тегі сөздерінің семантикалық өзгеруі жайлы» (Қойшыбаев, 1973: 149) атты жазбасында *тәте* сөзі секілді қарама-қарсы семаға ауысқан *әке* атауына тоқталған.

Туыстық атауларға қатысты еңбектер мен мақалаларда да кейбір терминдердің шығу тегі қарастырылған. Бұл тақырып әсіресе көрші және алыс шетел тіл мамандары мен зерттеушілерін қызықтырады. Л.Покровскаяның «Термины родства в тюркских языках» (Покровская, 1961: 11) атты көлемді мақаласында түркі тілдеріндегі ортақ туыстық атаулардың мағыналық жағынан ауысуына назар аударылып, біршама сөздің түпкі семасы ажыратылып көрсетілген. В.Цинциустың «К этимологии алтайских терминов родства» (Цинциус, 1972: 3) атты жұмысы - бүгінгі тақырыппен тікелей байланысы бар мазмұнды зерттеу. Беріректегі алтаист ғалымдардан А.Бурькиннің «Проблемы семантической реконструкции терминов родства в алтайских языках и перспективы реконструкции общеалтайской системы терминов родства» (Бурькин, 2001: 136) мақаласы құнды. Зерттеуші өз зерттеулерінде туыстық атаулардың шығу тегіне баса мән берген. А.Шабашов та түбі түркі туыстық терминдердің біразы көне орыс жер-су атауларында кездесетінін дәлелдеп, бұған этимологиялық дәлелдер келтіреді (Шабашов, 2012: 148). Yong Song Li есімді корейлік ғалым түрікше жазған «Türk Dillerinde Akrabalık Adları» (Li, 2020: 576) атты докторлық диссертациясында түркі тілдеріндегі түгел туыстық атаулардың этимологиясына қатысты деректерді келтірумен бірге, корей тіліндегі нұсқаларымен салыстырып көрсетеді.

Талдау

ТӘТЕ «жасы үлкен әйелдерге қарата айтылатын туыстық атау (әдеби тілде); әке, көке, әке жағынан туысқан аға (говорларда)».

Тәте сөзі әдеби тілде көбіне «жасы үлкен туыс әйел» мағынасында қолданылады. Ал бұрынырақта бұл атау «туыс ер адамға» қарата айтылғанға ұқсайды. Қазақ говорларында, Қазақстанның бірқатар өңірінде «әке; аға, көке» мағынасында әлі де айтылатыны соған дәлел. Аймақтық сөздікте *тәте* сөзі «туыс аға, әке» мағынасында Алматы облысы Райымбек ауданы мен Жамбыл облысы Луговой, Шу аудандарында қолданылады деп берілсе де оның Ақтөбе, Маңғыстау, Торғай, Қызылорда өңірлерінде де «әке, көке» мағынасында ұшырасатынын байқаймыз. Тіпті Семей аймақтарында да «әке» мағынасында айтылғанын Абайдың хатынан көреміз. Абай шығармалары жинақтарында *тәте* сөзіне «Құнанбайға балаларының қойған аты» деген түсіндірме берілгендей, ұлы ақын да інісі Халиоллаға жазған хатында *тәте* сөзін «әке» мағынасында пайдаланған:

Тәтеңіз білімнің қайнар бұлағын үйренгенің турасында бек қуанып жатыр. Әрқашан құдайтағалаға сыйынып талап қыла көрсін дейді (Абай, 1961: 498).

Солтүстік немесе шығыс аймаққа мұндай қолданыс тән болмаса да, Жамбыл, Алматы және Түркістан облыстарына бұл атау жат емес. Әсіресе сол аймақтың жазушыларынан *тәте* сөзінің «ер туыс» мағынасында қолданғанын жиі көреміз. Атап айтсақ, Н.Төрөқұловтың құрастырумен жарық көрген Жамбыл Жабаев туралы естелік жинақта *тәте* сөзі ер адамға қатысты атау ретінде жұмсалған:

- « – Бұл кім? – дедім қасымдағы Толқынға.
- *Тәтем!*
- *Тәте* дегенің кім?
- Жамбыл».

Асқар Сүлейменовтің «Бесін» шығармасында да тәтенің «ер адамға» қатысты қолданылғаны аңғарылады:

«Крейгельге жаңағы бір әзірде өркеш-өркеш сөз айтып, білем-білем ашу көрсеткенін ұмыта бастаған Сәруар оған наған кезенгенді *Тәтесінің* сақалына жармасқандай бейжосық, беймүмкін әрекет деп таныды» (Сүлейменов, 1970: 7).

Бердібек Соқпақбаевтың әйгілі «Балалық шаққа саяхат» туындысында *тәте* сөзі «әкенің інісі» яғни немере аға деген мағынада пайдаланылған, соған қарағанда Алматы облысының Нарынқол жағында да осы сөз ертеректе қолданылған:

«Төр үйде сыз еденге төселген құрым киіздің үстінде төрт көзіміз түгел азанғы шайымызды ішіп отырмыз. Шай емес-ау, ақ су. «Төрт көзге» кіретіндер: әкем Ыдырыс, шешем Әсбет, *тәтем* (әкемнің інісі) Смағұл, ағайым Сатылған және мен... Смағұл – әкемнің інісі. Мұрт шыға бастағанына аз ғана жыл. Мен бұл кісіні тәте деймін» (Соқпақбаев, 1960: 21).

Б. Соқпақбаев жоғарыдағы повесте тәте сөзін «туыс аға» мәнінде қолданса, Менің атым қожа шығармасында тәтей деген нұсқасын «апай» деген мағынада айтады:

«Мұрат, Болат, Ербол, Бақыт деген аттарды алып қараңдаршы. Айтуға да ықшам, естір құлаққа да жағымды. Әрі мағына жағынан да, қазақ тілінен сабақ беретін Майқанова *тәтейше* айтқанда, бұлар жоғары идеялы есімдер» (Соқпақбаев, 1957: 55).

Қазақ жазушылары *тәте* сөзін бірдей мағынада жұмсамайды, мәселен Мұхтар Мағауин оны орыс тіліндегі «тетя» мен бірдей көреді:

«Бір орыс *тәте* ертіп келді. Аты Сестра. Шашы сары. Көзі көк. Жүзі жылы....Жадында сақталған келесі үзік сурет дәрі иісі шыққан таза, жылы бөлме, ақ халатты *тәтелер*» (Мағауин, 1980: 71).

Бір туыстық терминнің қарама-қарсы мағынаға ауысуы тек қазақ тіліне ғана тән емес, зерттеуші Д.Рамазанова «Противоположные по полу значения некоторых терминов родства» атты мақаласында түркі тілдерінің туыстық терминдерін зерттеп, кейбір атаулардың жыныстық қарама-қарсы мағынада қолданылу фактілерін анықтайды, оның ішінде *тәте* термині де бар:

«Как известно, при изучении терминов родства татарского языка, были раскрыты факты употребления некоторых терминов в противоположном по полу значении. Так, например, в составе родственной терминологии у мордвы-каратаев был выделен термин *тәтә* – отец, который в других языках распространен в значениях *тәтә* – старшая сестра» (Рамазанова, 2011: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf>).

«**Тәте**» сөзінің негізгі мағынасына келсек, оның о бастағы, түпкі семантикасы «әке, ата» болса керек деп пайымдауға болады. Оның дәлелін түркі жазба ескерткіштері мен тілдерінен көреміз. Көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі тілдердің біразында «әке, ата» мағынасында және *дәдә/деде* деген нұсқасының кең таралғаны аңғарылады:

Қарахан дәуірі жазба мұрасы Махмұт Қашқаридың “Диуани лұғатит түрк”інде *деде* «әке (оғыздарда)» (Древнетюркский словарь: 160).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіші «Еттүхфетүз зәкие»-де *деде* «әке, ата» (Atalay, 1945: 164).

Шағатай жәдігерлерінде *деде* «аға, көке» (Радлов, 1893: 1682).

Анадолы түрік және осман жазбаларында *деде* «ата».

Туыстас тілдердің барлығында дерлік «ата, әке» мағынасында жұмсалады:

Қарайым т. *тата* «әке»; татар т. *тәтәй* «тәте; әпке; әже; әке»; татар т. диал. *тәтә* «әке, ата»; ұрым т. *тата* «әке» (Гаркавец, 2000: 427);

Гагауз т. *тәтү/тятя* «әке»; шұлым т. *тете* «әке»; долған т. *теете* «әке» (Li, 2019: 149); салар т. *тата* «сол мағ.» (Севортян, 1978: 212).

Якут т. *тээтэ* «әке»; чуваш т. диал. *тете* «аға, көке» (Егоров, 1964: 243).

Түрік т. *деде* «ата»: *Дедеси корук йер, торунун дйши камашыр* «Атасы қышқыл мейіз жесе, немересінің тісі қышиды»; түрікмен т. диал. *дәдә* «әке»; әзербайжан т. *дәдә* «әке»: *дәдә-баба* «ата-баба».

Ұйғыр т. *дада* «әке»; өзбек т. *дода* «әке»; қырғыз т. диал. *дада* «әке» (Юдахин, 1985: 181).

Кей түркі тілдерінде бұл сөз қазақ тіліндегідей *тәтей* тұлғасында және тек «әйел, тәте, апай» мағыналарында жұмсалады:

Ұйғыр т. *тәтей* «әйел, ханым»; ноғай т. *тетей* «әжей»; башқұрт т. *тәтәй* «әйел адам, ханым, тәте»; ал татар тілінде *түти* формасында әйел адамға қатысты қолданылады: татар т. *түти* «тәте, апай».

Қазақ тілінде *тәтей* деген тұлға тек әйел туысқа қатысты айтылса, татар тілі мен диалектілерінде *тәтейдің* өзі «ата, әке» мағынасына ие болғаны белгілі:

«Широко распространенный в татарских говорах и выражающий целый класс старших родственниц классификационный женский термин *тәтәй* в говорах заказанских, чистопольских, нагайбакских кряшен, также и в ичкинском говоре (*татақай* «дедуля»),

тоболо-иртышском, барабинском, томском диалектах (*тәтә* «дед») выступает как мужской термин (Рамазанова, 2011: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf>).

Тәте атауының «ер туыс» мағынасы фин-угор тілдерінде де сақталғаны назар аударарлық: марий т. *тютя* «ата», *тьоти* «ата, қарияға айтылатын қаратпа сөз», удмурт т. *тятя* «әке» (Федотов, 1990: 316).

Туыстас емес, бір тілдік топқа жатпайтын украин тіліндегі *тятя*, *тятька* сөзі де ер адамға қаратылып айтылады.

Орыс тіліндегі *тетя*, *дядя* сөзі де форма жағынан варианттас сөздер және бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі мағынада жұмсалады.

Славян тілдеріндегі тұлғасына қарап, *тятя/тетя* немесе *дядя* сөзін түркі тілінен енген, я болмаса керісінше түркі тілдеріне кірген деп түйіндеу жеңіл. Дегенмен қазақ тіліндегі *тәте* сөзі орысшадағы *тетя*-дан алынбаған, орыс тіліне де бізден кірмеген. Ал ер адамға қатысты айтылған *тәтенің* «тетя» мағынасына ие болуына орыс мәдениеті мен тілінің ықпалы болуы ғажап емес. Түркі, славян тілдеріндегі тұлғалас боп көрінетін *тәте/деде*, *тетя/дядя* сөздері бала тілінен, яғни буындап айтудан «дә-дә, дә-де, тә-те» пайда болған. Әлем тілдеріндегі ортақ туыстық атаулардың барлығы дерлік, мысалы, *мама*, *папа*, *баба*, т.б. баланың буындап айтуынан шыққан.

Тәтенің қазақ тіліндегі о бастағы мағынасы «аға, әке, ата» болып, қазіргі жиі айтылатын мағынасы орыс тіліндегі семаға ұқсатуынан туған болуы ғажап емес. Неге десек, қазақтың өткен ғасырдағы ақындары мен жазушылары тілінен *тәтенің* көбіне «әке, ата» мағынасында қолданылғанын көреміз. Абай мен інілерінің Құнанбай әкелеріне *тәте* дегені хаттан анық көрініп тұр. Қарт Жамбылдың ізбасарлары мен шәкірттері оған «тәте» деп құрмет көрсетті. Қазақтың әр өңірінде де сол көне мағынасы сақталып айтылады. Ақтөбе, Маңғыстау облыстары мен солтүстіктегі Торғай ауылдарында айтылатынын ғалымдар тіркеген. Сонда соңғы жүз жыл мерзім ішінде кешегі ер адамдарды, өзінен үлкендерді, туыс ер адамдарды сыйлағандықпен айтылған «тәте» деген төл сөздің, өздерімен туыстас әйелдердің үлкеніне айтылатын сөз болып өзгергені орыс тіліндегі атауға ұқсатуынан пайда болған деуге болар еді, бір ойланғанда ақылға қонымды боп көрінеді. Дейтұрғанмен мәселенің екінші, яғни ғылыми дәлел, шындық тұрғыдан қаралатын тұстарын ұмытпаған жөн. Тәтенің бүгінгі мағынасының пайда болуына байланысты нақты қорытындыға, дәлелді тұжырымға жету үшін ең алдымен он тоғыз бен жиырмамыншы ғасыр басындағы әдебиеттерге шолу жасап, *тәтенің* қандай мағыналарда жұмсалғанын зерттеу керек. Ерте кезеңде де ол сөз бүгінгідей екі қарама-қарсы мағынаны білдіріп, ер адамға қатысты мағынасы белсенді жұмсалған болуы мүмкін немесе бүгінгідей керісінше әйел адамға қатысты мағынасы кеңірек таралып, ер адамға қатыстысы бірлі-жарым қолданылғаны ғажап емес. Егер қазақтың ескі жазба тілінде жазылған мұралардан *тәтенің* «әйел туысқа» қатысты қолданылған фактілері табылса, онда оның орыс тілінен емес, тілдің табиғи дамуынан, өзіндік өзгерісінен туған құбылыс деп бағалауға болар еді. Осылайша қазақ тіліндегі *тәтенің* қай мағынасы көнерек екенін анықтау үшін ерте кезеңдегі материалдар мен деректерді мұқият қарап зерделеу керек. Сол үшін әзірге төмендегідей жорамал айтумен шектелеміз.

Бізше қазақ тілінде *тәте* сөзі өте ертеде көне түркі тіліндегідей «ер туыс» дегенді ғана білдіріп, кейін келе-келе екі мағынада қолданылып кетті. Беріректе «әйел туыс» мағынасы кеңірек қолданылып, «әке, ата» мағынасы қолданыстан ығыса келіп, тек говорларда сақталған болса керек. Туыстық атаулардың «жыныстық» мағынасының ауысуы тілімізде кездеседі, мысалы қазақ тіліндегі *ана* атауы көне түркі тілінде «әке,

ата», ал *әке* сөзі «әпке, апа» мағынасында қолданылғаны белгілі. *Әже* туыстық термині де солай, ол атау түркі тілдерінің біразында «ата, әке» дегенді білдіреді. Осылайша көне түркі жазба ескерткіштеріндегі сөздердің қазақ тілінде қарама-қарсы мағыналары пайда болғандай, ер адамға қатысты айтылатын тәтенің де «әйелге қарата айтылатын» мәнге ауысуы заңды құбылыс болса керек. *Тәте* түркі тілдерінде тек «*ер туыс*» дегенді білдіреді, дегенмен қазақ тіліндегідей мағынаға ауысуы ұйғыр, ноғай және башқұртшада кездеседі, оның өзінде *тәте* емес, *тәтей* деген формасы «әйелдерге» қатысты қолданылады. Ал татаршада *тәтей* атауы «ата» мағынасына ауысқан. Егер тәтенің әйел адамға қатысты қолданылуы орыс тілінің әсерінен пайда болған десек, ноғай мен башқұрт тілдері бір бөлек, ал ұйғыр тіліне әсер етуі мүмкін бе деген сұрақ туындайды. Ол тілде орыс тілінің ықпалы жоқ, ендеше ұйғыр тіліндегі мағына жағынан ауысуы орыс тілінен емес, өздігінен табиғи даму жолымен шыққан да болуы мүмкін. Орыс тілінің ықпалы айтарлықтай өтпеген Моңғолия, Қытай қазақтарының тілінде *тәтенің* «ата, әке, аға» мағынасында қолданылмайтынын еске алсақ, тәтенің әйел мағынасы орыс тілінің ықпалынан емес, өздігінен туындаған құбылыс екендігін көрсетеді.

Сонымен, *тәте* сөзі «тә-тә дә-дә» деп бала тілімен буындап айтудан шыққан. Ғалымдардың көбі туыстық атаулардың сондай жолмен шыққанын алға тартады, мысалы Рясянен, Клаусон, Менгес, Дерфер секілді белгілі этимолог ғалымдар *тәте/дәде* сөздерін бала тілінен, дыбыстан, бейнелеуіш сөзден туындағанын дәлелдеген (Рясянен, 1969: 134).

«Тәте» сөзі туралы ең алғашқы деректі он бірінші ғасырдың құнды жәдігері «Диуани лұғатит түрк»-тен табамыз, онда *дәде* деп жазылған. Сол *дәде* түркі тілдерінде *тәте* нұсқасында да айтылады, өйткені түркі тілдеріне «д»-ның «т» болып өзгеріп айтылуы тән, мысалы, парсыша *торба* қазақша *дорба*, парсыша *топ*, қазақша *доп*, *тозақ-дозақ*, *тұз-дұз* т.б. Көне түркі тілінде *те*- «деу, айту», қазақ тілінде *деу*, түркі т. *тиірмен* қазақ әдеби тілінде *диірмен*. Мұндай фонетикалық ауысу славян тілдерінде де бар, мәселен, орыс тіліндегі *дядя*, украинша *тятя* деп айтылады. Сайып келгенде, ағылшынша *daddy* парсы тіліндегі *дада*, орысша *дядя* (және *тетя*), түркі тілдеріндегі *тәте/дәде* сөздері мағыналық жағынан ұқсас болғанмен, бір-бірінен алынбаған туыстық терминдер. Бұлардың бәрі буындап айтудан (дә-дә) туған сөздер деп пайымдауға болады. Буындап айтудан шыққан ұқсас туысқандық атаулар көне дәуірлерден бері бар, мәселен, көне грекше *тэтта*, *тата*, латынша *tata*, санскрит тілінде *tātas* деген сөздер қолданылған. Қазіргі тілдердің көбінде түркі тілдеріндегідей сөз басындағы «д» және «т» тұлғаларында кездесе береді: албан т. *tate*, полякша *tata*, үнді т. *дада*, болгар т. *дядо*, испанша *tata*, т.б.

Сонымен, буындап айтудан шыққан түркі тілдеріне ортақ *дәде* сөзі «әке, ата» мағынасына ие, оның әйелге қатысты мағынасы кейінірек пайда болған. Көнеде *дәде* деп айтылған сөз қазақ тілінде *тәте* деген нұсқаға ауысып, кейінірек екі қарама-қарсы мағынада қатар айтылды (бұрынырақта қай мағынасы белсенді жұмсалғаны белгісіз). Қазіргі кезде әдеби тілде бір мағынада ғана жұмсалып, «әке, ата; туыс аға» деген көне мағынасы уақыт өте келе тіптен жойылып жатқан сыңайлы.

Тәте сөзі о баста ер адамдарға қатысты айтылып, қазақ тілінде әйел адамға қарата айтылатындай өзгергені табиғи тілдік даму құбылысынан, немесе патриархалдықтың бірте-бірте әлсіреуінен туған болуы ғажап емес. Өйткені түркі жазба ескерткіштері мен тілдеріндегі туыстық атаулардың кейбірінің қазақ әдеби тілінде кері мағына ауысқанын бірнеше мысалдан көруге болады, солардың ішінде «ата» мағынасындағы *ажә* мен апаның қазіргі *әже/апа* болып өзгеруі, тіпті керісінше «әпке» мағынасындағы *екенің әке*

болып ер адамға қатысты айтылуын мысал ретінде келтірсек болады. Осындай қарама-қарсы мағынаға ие болған өзге сөздер туралы төменде жеке-жеке тоқталып көреміз.

«-Еке» жұрнағы мен «әке» сөзі

Қазақ тілінде *-еке* жұрнағы және *әке* сөзі ер адамдарға қарата қолданылатын болса, ол көне жазба ескерткіштерде «әпке» дегенді білдірген. Қазіргі жұрнақ пен жеке сөзді төменде салыстырып көрсетсек:

«-Еке (ке)» деген жұрнақ жалпы және жалқы есімдерге жалғанып, сыйлау, құрметтеу, үлкенді қадірлеу сияқты мағыналық реңктер үстейді. Өзі жалғанатын кейбір сөздердің толық түрлеріне тікелей тіркеспей, соңғы дыбысы немесе соңғы буыны түсіріліп жалғанады. Мысалы, *қажеке, молдеке, мырзеке, Нұреке, әпеке, жездеке* (Ысқақов 1991: 159)

Зат есімнің рең мәнін тудыратын жұрнақты кейде эмоция-экспрессия білдіреді деп те айтады (Сыздықова, 2012: 32).

Қазақ тіліндегі жұрнақтардың көбі көнеде жеке сөз болып жұмсалып, жұрнаққа кейінірек ауысқан. Талдап отырған *еке* жұрнағы да о баста «әпке; аға» мағынасындағы жеке сөз болған. Ол жұрнақ берірек дәуірде де жеке сөз болған, мәселен, Абай қара сөздерінің қолжазбаларында *еке* қосымшасының жеке сөз болып жазылғанын көреміз:

«Дүниә үчүн болғанларға айтар дейді: «Сендер дүниәда хажы еке, молла еке, софы еке, мырза еке, батыр еке аталмақ үчүн өнер қылып едүндер, ол дүниәң мұнда жоқ» (35-қара сөз) (Петек, 2020: 58).

Қазақ мақал-мәтелдерінде дефиспен берілгені оның жеке сөз екендігін аңғартады:
Түлен-екең түртпесе, түнде қоян жорта ма?

Ақ қалпақты көрінсе,

Ата-екем демеймін бе?

Ақ жаулықты көрінсе,

Ене-екем демеймін бе? (Кейкін, 2002: 42).

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырының бір нұсқасында Қозы Көрпеш Қозыкем деп аталатыны да назар аударарлық.

О бастағы (көне түркі) «әпке» мағынасындағы *еке* сөзі қазақ тілінде «аға» түріне өзгеріп, ал «әке» нұсқасында қарама-қарсы мағынада қолданылса, өзбек тілінде «аға» мағынасында айтыла береді. Мысалы, Абай екінші қара сөзінде қазақтардың сартты сипаттауын бейнелегенде өзбектің «аға» мәніндегі *әке* (әкә) сөзін қолданады:

... Көз көргенде «әкә-үкә» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт» деген осы деп (2-қара сөз).

Қазақ тілінде *аға, әке, (еке жұрнағы)* деп жазылып жүрген бұл сөз тек ер адамға қатысты жұмсалғанмен оның көне мұраларда тек «әйел адам»ға қарата қолданылғаны мұндай сөздердің қарама-қарсы мағынаға ауыса беретінін көрсететіндей. Мәселен,

Орхон жазбаларында *еке* «әпке» (Күлтегін, солт.: 9).

Көне ұйғыр жазулы мұраларында *ака/еке* «әпке» (ДТС: 167).

“Диуани лұғатит түрк”-те *еке* «әпке» (DLT (Divanu Lugatit Türk): 56/42...).

Қыпшақ жәдігері «Кодекс куманикуста»-та *еге(чи)* «тәте» (Grönbech, 1992: 596).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіші “Китабүл идрақ”-та *еке* «әпке» (Caferoğlu, 1931: 18).

Шағатай әдеби тілінде жазылған ескерткіштерде *ака* сөзі қыз есімдеріне жалғанып, қыздың ақсүйек, текті әулеттен шыққанын білдірген (Севортян, 1974: 71).

Қазіргі түрік тілдеріне келсек, *еке* сөзі түрлі фонетикалық варианттарында көбіне «аға, әке» мағыналарында жұмсалады. Оның түрлі фонетикалық нұсқаларына қатысты деректі Рамазанованың мақаласынан табамыз:

«Вариант *ака* распространен во многих восточнотюркских языках: алтайс., узбекс., уйгурс. и хакасском языках *ака*; киргиз. *аке*; казахс. *әке/әкей* и т.д. В большинстве тюркских языков этот термин употребляется в значении «старший брат», иными словами, выступает как мужской термин, тогда как в чувашском языке, как и в говоре мордвы-каратаев, термин *акка* обозначает группу старших родственников, то есть выступает как женский термин» (Рамазанова, 2013: 177).

Дегенмен оның қыз балаға қарата айтылатын термин ретінде қолданылуы қазіргі кейбір көне ерекшеліктерін сақтаған тілдерде байқалады, мысалы прототүркі тілінің элементтері басым чуваш тілінде *еке* әлі де «әпке» мағынасында айтылады.

Туыстық атауларды зерттеген ғалым Покровская *еке*-нің алтай тілдерінде «әйел туыс», ал түркі тілдерінде «ер туыс» дегенді білдіретінін көрсетіп, жыныстық қарама-қарсы мағынаның пайда болуының сырын әлі де табу қиын деп жазады:

«Термин *экэ (ака)*... и в тунгусо-маньчжурских, и в монгольских языках является в основном женским термином, тогда как в тюркских языках данный термин употребляется по отношению к мужчинам... такое семантическое расхождение термина *ага/ака* в чувашском языке с другими тюркскими языками объяснить пока очень трудно» (Покровская, 1961: 25).

Ғалымдар атап өткендей, *еке*-нің көне семасы тек кейбір көне тілдерде сақталған, сол деректі келтірсек:

Сары ұйғыр т. *ехке* «әпке» (Малов, 1957: 25).

Чуваш т. *акка/акау/ака/еккі* «әпке» (Федотов, 1996: 31, 476).

Моңғол т. *еке* «ана»; бурят т. *эхэ*, қалмақ т. *еке* «ана» (Бурыкин, 2001: 149).

Алтай тілдер тобына жататын тұңғыс-манжұр тілдерінде де көне мағынасында айтылатыны ғалымдар тарапынан келтірілген:

«В тунгусо-маньчжурских языках термин с праформой **еке* имеет следующие значения: эвенк. *эки:н* «сестра», сол. *эхи(н)*, эвен. *экэн*, нег. *экэ*, *эхэ* «сестра старшая, тетка», ороц. *эгэ*, *экэ*, *эхэ* «сестра старшая, невестка», уд. *эхи(н)* «сестра старшая, тетя», ульч. *эгэ*, *эйкэ*, орок. *эгэ*, *эйгэ*, нан. *эйкэ*, ма. *эйун* «старшая сестра» (Бурыкин, 2001: 149).

Орал-алтай теориясы бойынша туыстас деп қарастырылатын фин-угор тілдерінде де *ака* сөзі «әйел туыс» мағынасына жақын:

«Ака «старшая сестра, младшая тетка по матери» в удмуртском и марийском языках. У горных марийцев *ака* «старшая сестра, сестра матери, младшая сестра отца, аки «форма обращения к ним, к незамужней женщине старше себя» (Федотов, 1990: 321).

Әке сөзінің көне мағынасы түркіде тек чуваш пен сары ұйғыр тілінде сақталғандай қазақ тілінде де белгілі бір атауларда ескі мағынасында сақталған секілді, мысалы, *әке* сөзінің көне түркі тілдеріндегідей «әйел адамға» байланысты мағынасы *әпке (ака + еке)* атауында да тұр.

Сонымен бірге ұлт көсемі Ә. Бөкейхан өз аудармаларында «ханым (барышня)» мағынасында қолданған *ханыке* (хан + еке) қолданысында да «еке» көне мағынасында жұмсалғанға ұқсайды:

«—Ханыкейім, мен сізді тінтемін – деді» (Бөкейхан, 13-т., 2016: 321);

«Барайыншы, қаныкейімді көрейінші деп ойладым» (Бөкейхан, 13-т., 2016: 328).

Тіпті қазақ ертегісіндегі Күнікей деген ат та осы «еке» сөзімен байланысты болуы мүмкін.

«Еке» сөзі ортағасырдағы ортаазия түркі елдерінде ақсүйек, текті әулеттің аруларының аттарына қосылып, оның хан, сұлтандардың отбасынан екендігін көрсеткен. Алаш көсемі ұсынған *ханеке*, *ханыке* атауындағы «еке» сөзі осымен байланысты болса керек.

Ер адамға қатысты айтылатын туыстық атаудың күрделі сөзде мағына жағынан ауысуы мишер татарларында да бар, мәселен ол тілде *учакай* сөзіндегі екінші сыңары *еке* сөзі екендігі айтылады:

«Термин *ака* в составе сложного слова *учакай* «старшая сестра матери», «младшая (иногда и старшая) сестра бабушки»; восходит к сочетанию *уч* (< мокш. *оццо* «большой, крупный») + *акай*, т.е. досл. большая сестра, удм. *ачка* «старшая золовка» (Рамазанова, 2013: 176).

Ақа, *еке* сөзінің «әйел туыс» деген мағынаға ауысуын қазақ ғалымдары да айтқан болатын, мысалы, говорлық ерекшеліктердің төркінін зерттеген ғалым Ә.Нұрмағамбетов Батыс говорында кездесетін *ақа* «жасы үлкен ер адамға айтылатын қаратпа атау» сөзінде *әке*, *аға* тұлғаларының көне нұсқасы деп есептеп, оның «әйел» мағынасында кей тілдерде кездесе беретінін жазады:

«Түркі тілдерінің барлығында дерлік бірде «аға», кейде «ақа» тұлғаларында кездеседі. Ал *әке-апа* қос сөзі болса «апа, әпке» мағынасына ие. Жалпы алғанда бұл сөздердің негізгі мағынасы «жас жағынан үлкендікті» мегзейді. Сондықтан болар, кейбір ескі жазба ескерткіштерінде әйел қауымына қаратыла айтылған сөз тіркесі құрамында да көрінеді. Мысалы, моңғолдың көне жазбаларында *аха бэри* «үлкен келін» (Нұрмағамбетов, 1990: 7).

Еке сөзінің шығу төркіні жөніндегі тұжырымдар біркелкі емес. Вамбери сөз түбірін «ақ» деп көрсетіп, оған «сұр, күміс түсті» мағынасын берсе, Э.Севортян *аққа*, *ақа*, *ака*, *әке* варианттарының түбірін «ақ түсі» деп, (ақ-) «қартаю» «ағара бастау» етістігімен байланыстырады. Дәлел ретінде якут тіліндегі *агий-* «қартая бастау» етістігін келтіреді (Севортян, 1974: 122).

Соған қарағанда *аға*, *ақа*, *әке* сөздері о баста үлкенге қарата айтылатын сөз болып, ер мен әйелге қатысты айтылуы кейінірек пайда болған. *Әке* сөзінің ер мен әйелді емес үлкенді немесе сыпайлықты білдірген алғашқы мағынасы қазақ тіліндегі «*әкем*» деген еркелету/сыпайлық мәніндегі қаратпа сөзінде сақталған секілді. Қазақ сөздіктерінде де сол мағынасы арнайы көрсетіледі: «баласы болған ер адам; (ауыс.) бір нәрсенің ең үлкені, зоры» 3. (жергілікті) «қарағым, қалқам».

«**Әже**» және «**ажа**» сөздері

Қазақ тіліндегі **ӘЖЕ** сөзінің де ескерткіштер мен тілдердегі мағынасы өзгеше. Біздегі әйел адамдарға қатысты айтылатын туыстық атау *әженің* көне тұлғасы *ече*, *ача* тарихи мұраларда ең алдымен ер адамдарға қатысты, яғни «әке, ата, көке, аға» дегенді білдірген. «Әй дер ажа, қой дер қожа жоқ» (Кеңесбаев, 2007: 22) тұрақты тіркесіндегі *ажа* да «әке, көке, ата» мағынасындағы сөз болса керек. *Әже*, *ажа* деген сөздердің көне тұлғасы *ече* қазақ говорындағы *әпше* атауында «еше» формасында сақталғаны анық. Сонымен, *Әй дер ажа*, *әпше* қолданыстарындағы *ажа*, *ше* (*еше*), *әже* тұлғаларын көне және қазіргі түркі тілдеріндегі «ата, әке, көке» мағыналарындағы *ечи/ече/еже/ачы/ажы/ажа* варианттарымен байланыстырып, төмендегі деректерді келтіреміз:

Орхон мұраларында *ечи* «аға, көке» (Күлтегін, Оңт.: 16...); *ечү* «ата, баба» (Күлтегін Шығ.: 1...).

Енисей тастарында *ача* «туыс» (ДТС: 4).

Көне ұйғыр жазулы мұраларында *ече* «аға» (Caferoğlu, 2011: 68).

“Диуани лұғатит түрк”-те *ичи* «іні» (DLT: 56/42).

Хорезм дәуірі жазбасы “Құран тәпсірі” кітабында *ечи* «әке жағынан аға туысқан, көке» (Боровков, 1963: 86).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде *ичи* «көке» (Caferoğlu, 1931: 9); *еччи* «аға, көке» (Торарлі және т.б., 2014: 69).

Анадолы түрік жазбаларында *еже* «көсем, бастаушы»; *еде* «үлкен аға».

Қазіргі түркі тілдерінде көбіне «туыс ер адам» мағынасында таралған:

Татар т., диал. *әзі* «аға»; түрік тілінің диалектілерінде *есе/есі/еңе/еңі/еде* «әке, аға, көке»; алтай т. *ачы* «әке жағынан туыс аға» тува т. *ача* «әке»; хакас т. *ача/ажса* «аға, көке»; чуваш т. *аса* «әке»; шор т. *иче* «ана»: *аба-иче* «ата-ана» (Покровская, 1961: 28).

Моңғол т. *ажиге/етсег* «әке» (Черемисов, 1951: 725).

Эвенки т. *ачи* «аға», солон т. *ача* «әке» (Бурыкин, 2001: 150).

Қазақ тіліндегі *әже/ажса* атауының түркі тілдеріндегі таралған нұсқалары *еже, ежи, ажа, ача, ече* болса, ол моңғолшада *ежиге*, ал тұңғыс тілдерінде *ети* болып айтылады. Бүкіл туыстас және алтай тілдеріндегі көне, сонымен бірге кең таралған мағынасы «әке, ата» екендігі дәлелденген. *Ача, ече* деген сөздердегі «ч» дауыссызының «т» дыбысына ауысатынын еске алсақ (ошақ-отау, теңіз-шыңғыс, тошала-шошала, дейін(тейін)-шейін...), ендеше *ача/ажаның ата* сөзімен түбірлес екендігін айғақтайды.

Сонымен қазақ тіліндегі *әже* туыстық атауының көне тұлғалары *ача, ече* де о баста ер адамдарға қарата айтылып, қазақ және қазіргі түркі тілдерінің кейбірінде қарама-қарсы мағынаға ауысқан. Әдеби тілдегі *әже* мағына жағынан ауысқан болса, *Әй дер ажа, қой дер қожса жоқ* деген тіркестегі *ажса* болса көне семасында сақталған. Түбірлес сөздің екі түрлі фонетикалық вариантында келіп, қарама қарсы мағына беруі түркі тілдерінде кездеседі, мәселен тува т. *аажса* «әке», *ээже* «ана» *аава* «ата», *ава* «ана». Түркі тілдерінің біразында *апа* нұсқасы әйел туыс мағынасына ауысса, *аба* варианты *ер туыс* деген семада сақталған. Қазақ тілінде де *ажса* формасы тұрақты тіркесте «ата» мағынасында сақталған болса, әдеби тілде *әже* деген екінші қарама-қарсы мәнге ие.

АПА сөзі.

Тәте, әке, әже сөздерінің ер немесе әйелге қатысты мағыналары ауысатындай, қазақ тіліндегі **апа** атауы да көне «ата, әке» мағынасынан ауысқан секілді, өйткені Орхон мұраларында ол сөз «ата, баба» дегенді білдірген:

Мәселен Орхон ескерткіштерінде *апа* сөзі «ата, баба» мағынасында кездеседі: *ечу апа* «ата-баба» (Күлтегін, Шығ.: 1); Орхон мұраларында «титул, дәреже» дегенді де білдірген: *апа тарқан* (ДТС: 47).

Ерте орта ғасыр кезеңінен **аба** формасы да кеңірек таралып, сол дәуірлерден бері екі қарама-қарсы мағыналарында қолданылып келеді:

Қарахан дәуірінің құнды жәдігері «Диуани лұғатит түрк»-те *аба* «(тибет тілінде) әке» *апа/аба* «(оғыз тілінде) ана»; *аба* «(қыпшақ тілінде) аю» (DLT: 55/41).

“Кодекс куманикус”-та *абага* «көке» (Торарлі және т.б., 2014: 1).

Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіші “Китабұл идрақ”-та *аба* «апа, әже» (Caferoğlu, 1931: 7).

Анадолы түрік (Осман) жазбаларында *аба* «ана; әже» (TS I 1963: 1).

Қазіргі түркі тілдерінде *аба* формасы көбіне ер адамдарға қатысты қолданылады, дегенмен орта ғасыр жазба ескерткіштерінде байқалғандай мағына жағынан ауысу да жоқ емес, мысалы:

Қырғыз т. *аба* «аға, көке; ақсақал, қария орнына жұмсалатын қаратпа сөз»; ноғай т. *аба* «ана»; *абай* «анашым»; татар т. *абый* «үлкендерге айтылатын қаратпа сөз»; татар т. диал. *әбә* «әпке»; башқұрт т. *абый* «үлкен кісілерге құрмет көрсете айтылатын қаратпа сөз»; құмық т. *аба* «ана»; қарашай-балқар т. *аба* «ана, әкеге баланың қарата айтатын сөзі».

Өзбек т. *обога* «өзінен жас жағынан үлкен туыстар; жекжат».

Әзербайжан т. *aba* «ата; әке; әпке»; түрікмен т. *аба* «әке»; түрік т. *аба* «әпке; ана»; түрік т. диал. *аба* «әке».

Сары ұйғыр т. *ава* «әке»; *авана* «өзінен үлкен туыстар»; *авақа* «ақсақал орнынан жұмсалатын сөз» (Малов, 1957: 11); алтай т. *аба* «әке; шеше»; *абақа* «ата»; абаш «аташым»; *абаай* «қайын аға»; *абағай* «руластарға қарата айтылатын құрмет сөзі» (Покровская, 1961: 30); хакас т. *абаа* «әке, аға»; шор т. *аба* «әке»; *аба-иче* «ата-ана»; тува т. *ава* «ана» (Татаринцев, 2000: 44).

Якут т. *абага* «әкенің ағасы»; моңғол т. *абага* «әке жағынан ағалар»; бурят т. *абга* «әке жағынан туысқан ағалар; ақсақал» (Черемисов, 1951: 25).

Аба тұлғасының өзі *ападан* көне емес, о баста *аппа* кейін *апа*, содан кейін *аба*, ең соңында *ава* (Севортян, 1974: 54) болып өзгерген.

Апа тұлғасына келер болсақ, ол Күлтегін ескерткішінде «баба» мағынасында қолданылып, ортағасырда *аба* тұлғасына ауысқан, дегенмен Қарахан дәуірі мұраларынан *аба* деп оқылған тұлғаны *апа* деп те оқуға болады, өйткені ол екі дыбыс бір таңбамен берілген. *Апа* сөзі қазіргі түркі тілдерінде көбіне «әйел адам»ға қатысты айтылатын мағынаға ауысқан, бірақ кей тілдерде әлі де «көке, ата, аға» мағыналарында жұмсалады:

Қарашай-малқар т. *аппа* «ата; әке»: *аппаны ала абасы; аппа билген тыбына* (мәтелдер); татар т. диал. *апый* «аға».

Чуваш тіліндегі *упа/она* деген атау «аю» мағынасына ауысқан (Федотов, 1996: 281).

А.Бурыкин тұңғыс-манжұр тілдеріндегі *ами* «әке» туыстық терминінің түркі тілдеріндегі *аба* (*апа*), моңғолшадағы абу тұлғаларымен тең көреді (Бурыкин, 2001: 143). Соған қарағанда алтай тілдеріндегі *ама/ами* «апа»-мен түбірлес сөз болып, ал оның *аба* деген нұсқасы прото, яғни көнерек болса керек деп пайымдаймыз.

Апа/аба вариант сөздерінің о баста жас жағынан үлкенді білдіріп, бірінші «ер адам туысқа» қарата айтылғанын А.Шабашов да жазады:

«Действительно, во многих тюркских языках имеются генетически родственные между собой слова *апа* и *аба*, первоначально, вероятно, обозначавшие старшего бокового кровного родственника мужского пола. Позднее эти термины родства дифференцировались, и в большинстве языков *апа* стало обозначать старшую женскую родственницу, а *аба* старшего мужского родственника» (Шабашов, 2012: 151).

Апа сөзі «әке, ата; аға; үлкен» деген мағынасымен көне орыс тіліне қыпшақтардан (половец) да кіргені айтылады:

«Ряд половецких ЛИ, вошедших в древнерусские летописи, в качестве второго составного компонента содержит лексему *апа* ~ *она* ~ *оба* «отец, дядя, старший брат»: *аена* < *ай* «месяц», *айа* «господин» + *апа*; ~ *она*, Алтунопа < алтун «золото» + *она*; Арьсланопа < арслан «лев» + *апа*; Бякоба (Бякуб) < бек «бек, князь» + *оба*» (Шабашов, 2012: 150).

Нәтижелер

Мақаланың нәтижесі ретінде мағыналық жағынан ауысқан туыстық атаулардың о бастағы, яғни ең көне мағыналары анықталып, кейбір қыпшақ және қазақ тіліндегі семантикасы өзгергені дәлелденді. Түркі тілдерімен бірге әлем тілдерінде туыстық терминдердің қарама-қарсы мағыналарға ие болуы жиі кездесетіні мысалдармен көрсетілді. Говорлар мен ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған мағыналардың өзіндік уәжі, шындығы бар екендігі түркі жазба ескерткіштері мен қазақ тілінің тарихи деректері негізінде тұжырымдалды.

Қорытынды

Түркі тілдеріндегі *ана, әже, әке* сөздері о баста жасы үлкен кісілерге қарата қолданылып, олардың ер немесе әйел мағынасы уақытпен өзгере берген. Сол себепті кез келген туыстық атауды тек әйелге немесе ер адамға қатысты деп айту қиындау. Туыстық атаулардың біразы ең бірінші ер адамға қарата айтылып, кейінірек әйел адамға қарата өзгертіліп жұмсала бастаған. Туыстықты білдіретін сөздерді зерттеп жүрген ғалымдар оны патриархалдықтан матриархалдыққа өтумен де байланыстырады.

Қазіргі түркі тілдерде туыстық атаулардың көне мағынасында сақталып, өзгермей қолданылуы сирек кездеседі. Әсіресе қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағынасы көне түркі тілімен сәйкес келе бермейді, көбіне қарама-қарсы мағыналарға ауысқаны байқалады. Жоғарыда сөз еткен *тәте, әке, әже, ана* туыстық атауларының барлығы көне түркіде қазақ тілінен өзгешерек, тіпті қарама-қарсы мағынада қолданылған. Әдеби тілде мағына жағынан өзгеру болса да, көне түркі мұраларындағыдай ескі мағыналары кейде говорлар мен тұрақты тіркестерде сақталатыны айқын, оған жоғарыда келтірілген мысалдар, тілдік деректер дәлел бола алады.

Сонымен туыстық атаулар о баста «ер, әйел» деп бөлмей үлкенге қарата айтыла берген, *Қуырдақтың көкесін (әкесін) түйе сойғанда көресің* деген мәтелде, *әпеке, әпке* («апа-еке»ден келген), *мырзеке, ханеке* деген атауларла сол көне мағына басым. Қазақ әдеби тілінде ер адамға қатысты «әке, көке» сөздері ауыспалы яғни жасы кіші туыстарына еркелетіп айтылғанда «ұл мен қыз» деп ажыратылмайды. Осы дәлелді де негіздей отырып, оның бұрынырақта екі мағынада да жұмсалғанын, кейінірек бір мағынаға ауысқанын аңғарамыз.

Әдебиет

Абай шығармаларының бір томдық толық жинағы, 1961. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 696 б.

Әлихан Бөкейхан шығармалары, 2016. Толықтырылған екінші басылымы, 15 том, құраст.: С. Жүсіп (Аққұлы). Астана: Сарыарқа баспасы. 520 б.

Боровков А., 1963. Лексика среднеазиатского тевфсира XII-XIII веков. Москва: Издательство восточной литературы. 368 с.

Бурыкин А., 2001. Проблемы семантической реконструкции терминов родства в алтайских языках и перспективы реконструкции общеалтайской системы терминов родства // Алгебра родства, Вып. 7. СПб. С. 136-172.

Гаркавец О., 2000. Урумский словарь. Алма-Ата: Баур. 632 с.

Досқараев Ж., 1959. Қазақ тіліндегі үй, там деген сөздер туралы. Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары, Филология сериясы, 1-2 (8-9). Б. 3-8.

Досқараев Ж., 1973. Арыс говорындағы сөз тұлғалары // Местные особенности в казахском языке. Алматы. Б. 14-23.

Древнетюркский словарь, 1969. Ленинград: Наука. 676 с.

Егоров В., 1964. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чуваш. гос. изд-во. 355 с.

Кейкін Ж., 2002. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. Алматы: Өлке баспасы. 448 б.

Кеңесбаев І., 1977. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым. 711 б.

Қалиев Ғ., Нақысбеков О., Сарыбаев Ш., және т.б. 2005. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс баспасы. 824 б.

Қойшыбаев Е., 1973. Әке және тегі сөздерінің семантикалық өзгеруі жайлы // Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. Б. 149-157.

- Малов С., 1957. Язык желтых уйгуров. Алматы: Наука. 197 с.
- Нұрмағамбетов Ә., 1985. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. Алматы: Мектеп. 160 б.
- Нұрмағамбетов Е., 1974. Қазақ говорларындағы кейбір лексикалық ерекшеліктердің пайда болу жолы мен этимологиясы // Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. 105 б.
- Нұрмағамбетов Ә., 1990. Тіліміздегі кейбір диалектизмдер төркіні. Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. Б. 5-29.
- Нұрмағамбетов Ә., 1965. Түрікменстандағы қазақтар тіліндегі кейбір сөздердің этимологиясы // Қазақ тілі тарихы туралы зерттеулер. Алматы. Б. 238-246.
- Петек Е., 2020. Абай Құнанбайұлы – Ғақлия кітабы. Алматы: Ұлағат баспасы. 294 б.
- Покровская Л. А., 1961. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Изд-во АН СССР. С. 11-81.
- Радлов В. 1893-1911. Опыт словаря тюркских наречий, часть I-IV. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук. 510 с.
- Рамазанова Д. 2013. Термины родства в алтайских языках: экз/ака. Филологические науки, Вопросы теории и практики. №5 (23). С. 175-178.
- Рамазанова Д. Противоположные по полу значения некоторых терминов родства. [Электронный ресурс] – URL: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf> (қаралған күні: 21.06.2022).
- Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков, 1974-2003. I-VII. Москва: Наука. 767 с.
- Сыздықова Г., 2012. Қазіргі қазақ тілі морфологиясы: оқулық. Алматы. 160 б.
- Татаринцев Б., 2000. Этимологический словарь тувинского языка, Т. I. Новосибирск: Наука. 341 с.
- Уйгурско-русский словарь, 1961. Алма-Ата: Издательство академии наук Казахской ССР. 328 с.
- Федотов М., 1990. Чувашско-марийские языковые взаимосвязи. Саранск: Изд-во Сарат. ун-та. 336 с.
- Федотов М., 1996. Этимологический словарь чувашского языка. Том I, II. Чебоксары. 468 с.
- Цинциус В. И., 1972. К этимологии алтайских терминов родства // Очерки сравнительной лексики алтайских языков. Ленинград: Наука. 80 с.
- Ысқақов А., 1991. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Ана тілі. 384 б.
- Черемисов К., 1951. Бурят-монгольско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 852 с.
- Шабашов А., 2012. Тюркские термины родства в древнерусских письменных памятниках (до 1480 г.) // Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства, Вып. 13. СПб.: МАЭ РАН. С. 148-158.
- Юдахин К., 1985. Киргизско-русский словарь, том I-II. Фрунзе: Главная редакция киргизской советской энциклопедии. 503 с.
- Atalay B., 1945. Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 259 s.
- Caferoğlu A., 1931. Abû Hayyân Kitābu'l-İdrāk li Lisân al-Atrāk. İstanbul: Evkaf Matbaası. 353 s.
- Caferoğlu A., 2014. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları. 320 s.
- Ercilasun A., Akkoyunlu Z., 2015. Dîvânu Lugâti't-Türk. Ankara: TDK Yayınları. 1119 s.
- Grønbech K. 1942. Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. København. 324 p.
- Räsänen M. 1969. Versuch Eines Etimologischen Wörtervuchs der Türksprachen, Suomalais Ugrilainen Seura, Helsinki. 533 p.
- Toparlı R., Vural H., Karaatlı R., 2014. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 338 s.
- Yong Song Li., 2020. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 576 s.

Reference

- Abai shygarmalarynyň bir tomdyq tolyq zhinagy 1961 [A complete collection of Abay's works in one volume]. Almaty: Qazaqtyň memleketik korkem adabiet baspasy, 696 p. [in Kazakh].
- Alihan Bokeihan shygarmalary, 2016. [Works by Alikhan Bukeikhan]. Astana: Saryarqa baspasy. 520 p. [in Kazakh].

Borovkov A., 1963. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vekov [Vocabulary of the Central Asian tefsir of the XII-XIII centuries]. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury. 368 p. [in Russian].

Burykin A., 2001. Problemy semanticheskoi rekonstruktsii terminov rodstva v altaiskih iazykah i perspektivy rekonstruktsii obshealtayskoi sistemy terminov rodstva [Problems of semantic reconstruction of kinship terms in the Altai languages and prospects of reconstruction of the All-Altai system of kinship terms]. In: Algebra rodstva, 7. Saint Petersburg. P. 136-172. [in Russian].

Garkaves O., 2000. Urumski slovnik [Urum Dictionary]. Alma-Ata: Baur. 632 p. [in Russian].

Dosqaraev J., 1959. Qazaq tilindegi ui, tam degen sozder turaly [About the words «Ui, Tam» in the Kazakh language]. Qazaq SSR Gylym akademiasynyñ habarlary. Filologiya seriasy. 1-2 (8-9). P. 3-8. [in Kazakh].

Dosqaraev J., 1973. Arys govoryndağy soz tұлғалary [Word forms in arys Govor]. In: Mestnye osobennosti v kazahskom iazyke. Almaty. P. 14-23. [in Russian].

Drevneturkski slovar', 1969. [Ancient Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka. 676 p. [in Russian].

Egorov V., 1964. Etimologicheski slovar chuvashskogo iazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language]. Cheboksary: Chuvash. gos. izd-vo. 355 p. [in Russian].

Keikin J., 2002. Qazaqtyñ 7777 maqaly men mätelı [7777 Kazakh proverbs and sayings]. Almaty: Ölke baspasy. 448 p. [in Kazakh].

Kenesbayev I., 1977. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym. 711 p. [in Kazakh].

Qaliev G., Naqysbekov O., Sarybaev Sh., 2005. Qazaq tiliniñ aimaqtyq sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Arys baspasy. 824 p. [in Kazakh].

Qoishybaev E., 1973. Ake jane tegi sözderiniñ semantikalyq özgerui jaily [About semantic changes in the words ake and tegi]. In: Qazaq tilindegi jergilikti erekşelikter. Almaty: Gylym. P. 149-157. [in Kazakh].

Malov S., 1957. İazyk jeltyh uigurov [The language of the Yellow Uighurs]. Almaty: Nauka. 197 p. [in Russian].

Nurmagambetov A., 1985. Jergilikti til erekşelikteriniñ törkini [Etymology of local linguistic features]. Almaty: Mektep. 160 p. [in Kazakh].

Nurmagambetov A., 1974. Qazaq govorlaryndağy keybir leksikalyq erekşelikterdiñ paida bolu joly men etimologiasy [Etymology and ways of occurrence of some lexical features in Kazakh dialects]. In: Qazaq tilindegi jergilikti erekşelikter. Almaty: Gylym. 105 p. [in Kazakh].

Nurmagambetov A., 1990. Tilimizdegi keybir dialektizmder torkini [On the origin of some dialectisms in our language]. Qazaq tilindegi aimaqtyq erekşelikter. Almaty: Gylym. P. 5-29. [in Kazakh].

Nurmagambetov A., 1965. Türükmenstandagy qazaqtar tilindegi keybir sözderdiñ etimologiasy [Etymology of some words in the Kazakh language in Turkmenistan]. In: Qazaq tili tarihy turaly zerteuler. Almaty. P. 238-246. [in Kazakh].

Petek E., 2020. Abai Qunanbaiuly – Gaqlia kitabı [Abai – Kitabu Gakliya]. Almaty: Ulagat baspasy. 294 p. [in Kazakh].

Pokrovskaya L. A., 1961. Terminy rodstva v Turkskih iazykah [Kinship terms in the Turkic languages]. In: İstoricheskoe razvitie leksiki Turkskih iazykov. Moscow: İzd-vo AN SSSR. P. 11-81. [in Russian].

Radlov V. 1893-1911. Opyt slovaria Turkskih narechi [The experience of the dictionary of Turkic dialects]. I-IV. Saint-Petersburg: Tipografia imperatorskoi akademi nauk. 510 p. [in Russian].

Ramazanova D. 2013. Terminy rodstva v altaiskih iazykah: eke/aka [Kinship terms in the Altaic languages: eke/aka]. Filologicheskie nauki, Voprosy teorii i praktiki. 5 (23). P. 175-178. [in Russian].

Ramazanova D. Protivopolojnye po polu znacheniya nekotoryh terminov rodstva [Opposite-sex meanings of some kinship terms. [Electronic resource] – URL: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf> (21.06.2022)]. [in Russian].

Sevortyan E. Etimologicheski slovar' Turkskih iazykov [Etymological dictionary of Turkic languages]. 1974-2003. I-VII. Moscow: Nauka. 767 p. [in Russian].

Syzdyqova G., 2012. Qazirgi qazaq tili morfologiasy: oqulyq [Morphology of the modern Kazakh language: textbook]. Almaty. 160 p. [in Kazakh].

Tatarinsev B., 2000. Etimologicheskii slovar' tuvinskogo iazyka [Etymological dictionary of the Tuvan language]. Novosibirsk: Nauka. 341 p. [in Russian].

Uigursko-russki slovar' [Uyghur-Russian Dictionary], 1961. Alma-ata: İzdatelstvo akademi nauk Kazahskoi SSR. 328 p. [in Russian].

Fedotov M., 1990. Chuvashsko-Mariskie iazykovye vzaimosvyazi [Chuvash-Mari language relationships]. Saransk: İzd-vo Sarat. un-ta. 336 p. [in Russian].

Fedotov M. 1996. Etimologicheskii slovar' chuvashkogo iazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language]. Cheboksary. 468 p. [in Russian].

Sinsius V. Ī., 1972. K etimologii altaiskih terminov rodstva [On the etymology of Altai Kinship Terms]. In: Ocherki sravnitelnoi leksikologii altaiskih iazykov. Leningrad: Nauka. 80 p. [in Russian].

Ysqaqov A., 1991. Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili. 384 p. [in Kazakh].

Cheremisov K., 1951. Buryat-mongolsko-russki slovar' [Buryat-Mongolian-Russian dictionary]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i natsionalnyh slovarei. 852 p. [in Russian].

Shabashov A., 2012. Turkskie terminy rodstva v drevnerusskikh pismennykh pamyatnikakh (do 1480 g.) [Turkic kinship terms in Old Russian written monuments (before 1480)]. In: Algebra rodstva, Vyp. 13. Saint-Petersburg: MAE RAN. P. 148-158. [in Russian].

İudahin K., 1985. Kirgizko-russki slovär [Kyrgyz-Russian Dictionary]. Frunze: Glavnaia redaksiya kirgizskoi sovetsoi ensiklopedii. 503 p. [in Russian].

Atalay B., 1945. Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye [At-Tuhfetu'z-zakiyya fi'l-lugati't-Turkiyya]. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 259 p. [in Turkish].

Caferoğlu A., 1931. Abū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisān al-Atrāk [Abū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisan al-Atraq]. İstanbul: Evkaf Matbaası. 353 p. [in Turkish].

Caferoğlu A., 2014. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Old Uyghur Turkish]. Ankara: TDK Yayınları. 320 p. [in Turkish].

Ercilasun A., Akkoyunlu Z., 2015. Dîvânu Lugâti't-Türk [Divanu Lugatit Turk]. Ankara: TDK Yayınları. 1119 p. [in Turkish].

Grønbech K., 1942. Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus [Comanic Dictionary, Turkish word index to Codex Cumanicus]. Kobenhavn. 324 p. [in German].

Räsänen M., 1969. Versuch Eines Etimologischen Wörternachs der Türksprachen [An Attempt At an Etimological Dictionary of Turkish Languages]. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura. 533 p. [in German].

Toparlı R., Vural H., Karaatlı R., 2014. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Kipchak Turkish]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 338 p. [in Turkish].

Yong Song Li., 2020. Türk Dillerinde Akrabalık Adları [Kinship Names in Turkic Languages]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 576 p. [in Turkish].

Sh. Kurmanbaiuly

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

*M.E. Adilov

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: marlenadilov88@gmail.com)

*Corresponding author: marlenadilov88@gmail.com

The semantics of 'тәте' (táte) and other kinship terms

Abstract. Changing the original meaning of a word is a characteristic phenomenon of the language. In the Kazakh language, one word can be used in several meanings. It is possible that a certain word may have a figurative meaning in dialects or in samples of oral literature. An example of this is the

literary word *táte*, which is used in dialects in the derivative or original sense of the word. The word *táte* in the literary language is used when referring to older female relatives. And its opposite meaning is “áke; kóke; áke jaǵynan týys aǵa” used in relation to men has a dialectical character. However, in the language of writers, especially in the works of writers who write about their birthplace, childhood, and family, this word continues to be used in its local colloquial sense. Such use is observed in earlier works, for example, in a letter to his brother Khaliolle, Abay used the word *táte* in the meaning of “áke”.

If we consider the earlier use of the name *táte*, we can see that this word is used in relation to relatives on the father’s side, not only in the southern regions, but also in some areas of the west, east, and even north. It is not without reason that the term of kinship *táte* is used in such a vast territory in a sense that is different from the literary language, therefore, there must be an explanation for this. From the ancient Turkic monuments, one can trace the use of the word *táte* in the meaning of “áke, ata”. The article examines the reasons and grounds for using the word *táte* in the Kazakh language when referring to a man, analyzes its scope and origin.

Keywords: kinship terms, *táte*, áke, áje, apa, etymology, word semantics, Turkic languages; Kazakh language, dialects.

Ш. Курманбайұлы

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Республика Казахстан.
(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

*М.Е. Адилов

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: marlenadilov88@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: marlenadilov88@gmail.com

Семантика «тәте» и других родственных терминов

Аннотация. Изменение исходного значения слова является характерным для языка явлением. В казахском языке слово может употребляться в нескольких значениях. Вполне возможно, что определенное слово может иметь переносное значение в говорах или в образцах устной литературы. Примером этого служит литературное слово *тәте*, которое употребляется в говорах в производном или первоначальном смысле. Слово *тәте* в литературном языке употребляется при обращении к старшим по возрасту родственникам женского пола. А его противоположное значение как «эке; көке; аға», употребляемое по отношению к мужчинам, имеет диалектный характер. Такое употребление наблюдается в более ранних произведениях, например, в письме к брату Халиолле Абай использовал слово *тәте* в значении «эке». Если рассматривать раннее употребление термина родства *тәте*, то можно увидеть, что данное слово используется по отношению к родственникам со стороны отца не только в южных регионах, но и в некоторых районах запада, востока и даже севера. Не случайно термин родства *тәте* употребляется на такой обширной территории в значении, отличном от литературного языка, следовательно, этому должно быть объяснение. В древнетюркских памятниках слово *тәте* употребляется в значении «эке, ата». В статье исследуются причины и основания использования слова *тәте* в казахском языке при обращении к мужчине, анализируется область его использования и происхождение.

Ключевые слова: термины родства, тәте, эке, эже, апа, этимология, семантика слов, тюркские языки; казахский язык, говоры.

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Шерубай, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекшісі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Әділов Мәрлен Ерланұлы, Ph.D, бас ғылыми қызметкер, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-9876-4516

Scopus ID 57214835570

Information about authors:

Sherubay Kurmanbaiuly, Doctor of Philology, Professor, Academician of NAS RK, Head, Nemat Kelimbetov Center of Turkic Studies, of Turkic Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk Ave., 13, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Marlen Adilov, Doctor of Philosophy, Senior researcher, Nemat Kelimbetov Center of Turkic Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk Ave., 13, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-9876-4516

Scopus ID 57214835570

Сведения об авторах:

Құрманбайұлы Шерубай, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, руководитель, Центр тюркологии им. Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Адиров Марлен Ерланович, Ph.D, главный научный сотрудник, Центр тюркологии имени Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-9876-4516

Scopus ID 57214835570